

Anne Mieke Backer

Marie de Brimeu, prinses van Chimay (ca.1550-1605) en haar zoektocht naar een nieuwe orde in de tuinkunst.

'... aiant grace a dieu apparance aucune que la guerre nous en doive chasser ny mesmes interrompre le loisir que ces exercices de jardinage requierent.'¹

Deze bijdrage over Marie de Brimeu, prinses van Chimay (ca.1550-1605) belicht in het bijzonder haar relatie tot de ontwikkeling van de tuinkunst in de Nederlanden op het breukvlak van de zestiende en zeventiende eeuw. Pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw werd historisch onderzoek van de tuinkunst als tak van schone kunsten serieus ter hand genomen.² Lag in de beginfase de nadruk op het definiëren van stijlen, aan het eind van de twintigste eeuw verschoof de aandacht naar het verband tussen tuinkunst en levensbeschouwing.³ Binnen dit thema is de invloed van enkele protestante 'tuinvrienden', die onderling correspondeerden en zich tijdens de Nederlandse Opstand gedurende een periode in de nieuwe universiteitsstad Leiden vestigden, nog onderbelicht. Eén van hen was Marie de Brimeu. Haar zevenentwintig brieven aan plantkundige Carolus Clusius (1526-1609), vandaag bewaard in de Universiteitsbibliotheek Leiden, werden tot op heden voornamelijk gezien vanuit de geschiedenis van de plantkunde.⁴ Clusius en Brimeu corresponderen echter niet alleen als vrienden en botanische collectioneers met elkaar, maar ook als ontwerpers. Met name interessant zijn twee brieven waarin specifiek de vorm van de tuin aan de orde is en het totaalbeeld dat een bloemencollectie moest uitstralen een punt van aandacht vormt.⁵

In haar zoektocht naar een tuinvorm die enerzijds ruimte bood aan de groeiende schat geïmporteerde (bol)gewassen, en anderzijds een stijl vertoonde die paste bij haar nieuwe humanistisch georiënteerde levensinstelling, toont Marie de Brimeu zich een tuinarchitecte-in-wording. Voor een (tuin)historicus bieden de passages - Clusius' antwoorden zijn helaas niet bewaard gebleven - een waardevolle inkijk in hoe er werd nagedacht over de ordening van bloemplanten, onafhankelijk van de Christelijke bloemensymboliek en zonder de mythische betekenis van de Middeleeuwse *hortus conclusus*.⁶ Dat het humanisme van de Renaissance zich uitte in de schone kunsten is genoegzaam bestudeerd en beschreven: op schilderijen krijgen menselijke figuren anatomische proporties en poseren zij tegen een perspectiefdecor. Portretten krijgen meer persoonlijke trekken en in de literatuur maken kuise maagden en dappere ridders plaats voor individuen van vlees en bloed. Maar dat dit ook zijn beslag kreeg in zoiets schijnbaar triviaals als de inrichting van tuinen en de perceptie van de bloem, is minder bekend.⁷

1 Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 24 jan. 1592 BRI_M003 Vulc. 101 UBL.

2 Onder meer met *Tuinkunst. Nederlands jaarboek voor de geschiedenis van Tuin- en Landschapsarchitectuur* (Amsterdam: Architectura & Natura, 1995) en de vierdelige *Gids voor de Nederlandse tuinarchitectuur* door Carla Oldenburger, Anne Mieke Backer en Eric Blok (Rotterdam: De Hef publishers, 1995-2000).

3 Onder meer Erik de Jong *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Uitgeverij Thoth, 1993).

4 In het kader van het Clusius Project (2005-2009) van het Scaliger Instituut van de Universiteit Leiden, was het vooral Florike Egmond die aandacht schonk aan de figuur van Marie de Brimeu. Uit het project voortgekomen publicaties behandelen Clusius' aandacht voor planten in hun natuurlijke context, voor planten zonder medische betekenis, voor lokale plantennamen, voor goede afbeeldingen van planten en aan zijn netwerk van leken en botanici, maar nauwelijks aan zijn rol in de tuinarchitectuur.

5 Brieven van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius: 18 sept. 1591 en 24 jan. 1592 (origineel niet aangekomen), BRI_M002, BRI_M003 Vulc. 101 UBL.

6 Zie voor de *hortus conclusus* als oord van kuisheid: Anne Mieke Backer *Er stond een vrouw in de tuin*. (Rotterdam: De Hef publishers, 2016) p. 60-63.

7 Renaissancehumanisme dient niet te worden verward met algemeen (modern) humanisme. Zie over het humanisme in de zestiende eeuw onder meer: Prof.dr. Floris Cohen, 'Wetenschappelijke revolutie' in de *Humanistische canon* op www.humanistischecanon.nl. Zie voor de rol van vrouwen in het vroege protestantisme: Marilyn French, *From Eve to Dawn. A Woman's History of the World* Vol. II (New York: The Feminist Press at Cuny, 2008) p. 101-109.

Marie de Brimeu

Marie de Brimeu (1560-1612)⁸ stamde uit een voornaam geslacht in de Lage Landen, met een trits heerlijkheden in Henegouwen en Artesië in de Bourgondische Nederlanden en Picardië in het koninkrijk Frankrijk. Al op jonge leeftijd toonde Marie belangstelling voor het kweken van bloemen. Lobelius noemt haar in zijn *Kruydtboeck* een van de belangrijkste tulpenkwekers in de Lage Landen.⁹ Behalve 'een schone menge' aan tulpen bloeiden in haar tuin toen al zeldzame gewassen als een 'narscisse met biesen bladerkens'. Bollen, zaden en plantenkennis wisselde zij uit met tuinvrienden, zoals Marnix van Sint Aldegonde, Jan van Hoboken en haar Mechelse vriend Johannes de Brancion, beschermheer van Carolus Clusius.

Door tussenkomst van haar familie trad ze op 14 september 1580 – ze is dan ongeveer dertig jaar oud, en weduwe van Lancelot de Berlaymont - in de echt met Charles, toen nog prins van Chimay, later hertog van Aarschot en van Croÿ. Zo werden twee families met gelijkaardige grensprofielen verenigd: het huwelijk was, zoals alle adellijke verbintenissen in die tijd, gearrangeerd. Ook haar tien jaar jongere echtgenoot Charles had al vroeg belangstelling getoond voor de tuinkunst. Het huwelijk had voeten in de aarde, aangezien een erfgenaam uit strikt katholieke huize huwde met een dame die intussen naar het protestantisme neigde, en daarom verblijft het jonge koppel aanvankelijk in het neutraal geachte prinsbisdom Luik, en niet op Habsburgs terrein waar enkel catholicisme is toegestaan, of in de gebieden van Unie van Utrecht, waar het calvinisme de publieke kerk is. Marie was een gelovig Christen, maar had moeite met de uitwassen van het roomse gezag, waarbij de geestelijkheid zich als een ware detailhandel tussen God en de gelovigen plaatste door het verkopen van aflaten of het verlenen van voorspraak. De levensinstelling van Marie de Brimeu eechoot het gedachtegoed van de lutheraan-humanist Philippe Melanchthon, en tevens dat van de humanist Desiderius Erasmus en Maarten Luther, bijvoorbeeld in de manier waarop zij innerlijke geloofstrouw boven materieel bezit stelde en de wijze waarop zij een lichamelijke activiteit zoals tuinieren als louterend voor haar geest beschouwde.

Wanneer Marie haar nieuwe echtgenoot kon overtuigen om zich ook tot het protestantisme te bekeren, is onduidelijk maar het gebeurde wel. Zij verlieten in elk geval op 12 juni 1582 heimelijk het prinsbisdom Luik. De grond was te heet onder hun voeten geworden sinds er strenge edicten tegen andersdenkenden waren uitgevaardigd. Te paard, via een doorwaadbare rivier, kon het echtpaar ternauwernood aan een groep Spaanse ruiters ontkomen, en na een lange tocht bereikten zij het protestantse toevluchtsoord Sedan.¹⁰ Daar vonden zij gastvrij onderdak bij Françoise de Bourbon, zuster van Charlotte de Bourbon, de vrouw van Willem van Oranje. Of Marie en Charles op hun vlucht behalve de duizend daalders, ringen en juwelen ook kostbare bloembollen meenamen, is niet vastgelegd.¹¹

8 Zij was dochter van George de Brimeu, heer van Quierieu (gest. vóór 1572) en Anna van Walthausen. Marie de Brimeu trouwde kort vóór 29-1-1572 met Lancelot de Berlaymont, heer van Beauraing (gest. 1578) en op 14-9-1580 met Charles de Croÿ, prins van Chimay (1560-1612). Uit haar eerste huwelijk werden twee kinderen geboren die jong overleden. Charles had een bastaardkind van Marie de Bossu. Zie: J.A.G.C. Trosée *Historische Studien* (Den Haag: Van Stokkum, 1924) p. 240. Op latere leeftijd zou zij mogelijk een onwettige dochter hebben gehad 'Barbara'. Zie voor haar meest recente biografie, door Florike Egmond, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Brimeu>.

9 Matthias Lobelius *Kruydtboeck oft beschrijvinghe van allerley Ghewassen, Kruyderen, Hesteren ende Gheboomten* (Antwerpen: Plantijn, 1581). Het boek werd geschreven in 1579, Marie de Brimeu heeft dan bijvoorbeeld de door Lobelius beschreven *Pumilio* meerdere jaren tot bloei gebracht, waaruit geconcludeerd kan worden dat zij rond 1576 al tulpen kweekte. Marie de Brimeu wordt genoemd op p. I-162, I-163, I-129, I-154. Zij krijgt op pp. 163 en 129 de toevoeging 'huisvrouw van Coenrardt Schetz'. Konrad Schets († 1579) trouwde volgens de genealogische gegevens van de familie Ursel inderdaad met een zekere Marie de Brimeu, maar dat was een naamgenote, hoewel de naam niet algemeen voorkwam. Het kan zijn dat Lobelius en later ook Clusius (*Rariorum* pp. 53 en 66) op papier deze vrouwen door elkaar heeft gehaald, maar het is ook mogelijk dat beide vrouwen tulpen kweekten en dat de plantkundigen met beiden contact hadden. In dat geval komt de eer van deze twee vermeldingen toe aan Marie de Brimeu, vrouw van Konrad Schets. De rest van dit hoofdstuk en de briefwisseling met Clusius betreffen welzeker Marie de Brimeu uit Megen, hertogin van Croÿ en prinses van Chimay. Met dank aan Florike Egmond en Hugo Soly.

10 Voor de vlucht van Marie de Brimeu zie: *Calendar of State Papers. Correspondence and Papers of the Secretary of State concerning the Revolt of the Netherlands against the Rule of Spain*. Org. Archives of Kew. Foreign. 1581-1582, 21 July 1581 (moet zijn: 1582) Lord Cobham to Walsingham.

11 Charles schreef op 29 mei 1574 een brief aan Clusius waarin hij om plantmateriaal vroeg, waarschijnlijk in opdracht van zijn vader, voor het Kasteel van Heverlee. Marie de Villermont *Le Duc Charles de Croÿ et d'Arschot et ses femmes Marie de Brimeu et Dorothee de Croÿ*

Met haar vlucht naar de opstandige Nederlanden ging Marie de Brimeu een turbulent leven tegemoet. Toch zouden tuinieren en botanie, bezigheden waarvoor een zekere honkvastheid vereist is, een rode draad in haar bestaan gaan vormen. Als kersverse protestantse bezag zij de wereld der planten met nieuwe ogen: ook de bloemen waren niet langer ondergeschikt aan de roomse betekenisleer met zijn heilige planten. De wonderen van de schepping lagen als het ware braak voor een nieuwe orde. Tot dan toe had het de rijke Marie aan niets ontbroken. Ruim tien jaar eerder had zij het lieflijke graafschap Megen geërfd, zij had de beschikking over heerlijkheden in de Ardennen plus een aantal bezittingen in Henegouwen en Picardië en nog haar douairière-goed uit haar eerdere huwelijk met Lancelot de Berlaymont.¹² Dat alles, plus de eigendommen van haar schoonfamilie, had zij moeten achterlaten, waaronder ten minste één en vermoedelijk meerdere door haar beplante tuinen, die toen al haar grote passie vormden.

Na een verblijf van vier maanden in het protestantse bolwerk Sedan en een aantal omzwervingen bereikte het echtpaar de opstandige Nederlanden, waar het zich op de heerlijkheid Beveren ten zuiden van Zeeuws-Vlaanderen vestigde. Hier hoopte Charles, die als de prins van Chimay in rang even hoog stond als de prins van Oranje, op een leven met meer privileges dan onder het toenmalige bewind van de Habsburgse landvoogd Alexander Farnese. Van de jonge edelman werd nu verwacht dat hij zich actief op het strijdtoneel zou begeven en in zaken van de Staten-Generaal werd ingeschakeld, iets wat zijn vader voordien had tegengehouden. Hij zou in zijn latere memoires zijn vlucht naar het noorden dan ook betreuren als een jeugdige dwaling, door zijn vrouw geïnitieerd. Zijn nieuwe functies brachten in elk geval niet de verwachte successen en Charles kwam politiek lijnrecht tegenover Willem van Oranje te staan. Nadat hij als gouverneur de stad Brugge met de Spaanse koning had gereconcilieerd verklaarde Marie zich 'son ennemie': de kloof tussen de Republikeinse en de koninklijke Nederlanden liep vanaf dat moment dwars door hun huwelijk.¹³ Terwijl Charles als verloren zoon door zijn familie werd binnengehaald en op het pad van de moederkerk weerkeerde, weigerde Marie haar protestantse idealen op te geven. Zij bleef in Holland, desnoods als 'pauvre damoiselle'.

Dat Marie voortaan als gescheiden vrouw leefde en zij na enige tijd de uit Antwerpen verbannen hagenpreker (prédicateur au désert), predikant en diplomaat Lieven Calvart (Liven Calvaert) als raadsman bij haar in huis liet wonen, leidde tot speculaties van de buitenwereld.¹⁴ Die vrijgevochten levensinstelling maakt het in elk geval onaannemelijk dat zij een aanhanger zou zijn van het Calvinisme, dat immers gehoorzaamheid aan de echtgenoot verlangt en het Chistelijk huwelijk als bestemming van de vrouw predikt. Om aan de schande en vernedering van de scheiding een eind te maken en niet in de laatste plaats vanwege Marie's aanspraken op haar achtergelaten goederen, besloot Charles, volgens de brief van een tijdgenoot, zich voorgoed van zijn weerspannige vrouw te ontdoen door haar te laten vergiftigen.¹⁵ De poging mislukte, Marie bleef in leven en na de dood van Willem van Oranje ontwikkelde Marie zich op diplomatiek terrein. Zij zette zich onder meer in voor de terugkeer van de Engelse graaf van Leicester naar Nederland en onderhield nauwe contacten met zijn secretaris Jan Houtman (Jean Hotman), met wie zij naast politieke zaken ook over planten schreef.¹⁶

Zij bouwde een kring van vrienden op onder wie zich steeds vaker vluchtelingen zoals zichzelf bevonden. De uitwijkelingen brachten de verfijnde Bourgondische cultuur mee naar het

(Brussel: Dewit, 1923) p. 33. Lobelius noemt Carolus (Charles) de Croÿ op p. 3 van zijn *Plantarum seu stirpium historia* (1576) een van de edellieden die zich met tuinkunst bezighouden.

12 Marie erfde graafschap Megen van haar oom Charles de Brimeu († 1572). Megen lag ter hoogte van Oss.

13 Zie: Alastair Duke *Dissident Identities in the Early Modern Low Countries* (Farnham UK/Burlington USA: Ashgate, 2009) p. 251-272.

14 M. Gachard *Correspondance de Philippe II sur des affaires des Pays-Bas* Tome IV (Brussel-Gent-leipzig: C. Muquardt 1879) p. 233. Zie voor het diplomatieke werk van Lieven Calvart: John Lothrop Motley D.C.L. *History of the United Netherlands from the Death of William the Silent to the Synod of Dordt* (London: John Murray, 1860). Zie voor het ongehuwd samenwonen van Calvart en De Brimeu: "Brieven over het Leycestersche tijdvak uit de papieren van Jean Hotman" Jean Hotman aan Leicester 29 jan. 1587 in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* Dl. 34 (1913). Digitaal op http://www.dbnl.org/tekst/_bij005191301_01/_bij005191301_01_0005.php

15 'A Liegeois named Jehan Gentill came to the Princess of "Cymay", being at Utrecht, and signified that he was hired by the Prince her husband to empoison her, and shewed her seven several sorts of poisons, ...'. Brief van 16 april 1586 van Dr. Thomas Doyley aan Burghley in: *Calendar of State Papers Foreign Elizabeth* Vol. 20 1585-1586 (London: His Majesty's Stationery Office, 1921) p. 556.

16 Zie voor de diplomatie van Marie de Brimeu, haar correspondentie met Hotman en Leicester en het sturen van afgezanten: Van der Gouw p 20-23.

noorden, en de gevolgen van deze humanistische uittocht lieten zich ook voelen in de tuinkunst. Patriciërs en hoge ambtenaren in de streek tussen Den Haag, Leiden en Haarlem werden aangestoken door de horticulturele passies van de Zuid-Nederlanders, en vooral het kweken van tulpen, die bijzonder goed bleken te gedijen op de geestgronden, werd de nieuwe mode. Daarnaast bevinden zich binnen haar Leidse netwerk invloedrijke humanisten als Justus Lipsius, Josephus Scaliger, Bonaventura Vulcanius en Joachim Camerarius de oude.¹⁷ Zonder uitgebreid op hun gedachtegoed in te kunnen gaan, kan kort samengevat gezegd worden dat deze geleerden over het algemeen geen dogmatici waren.¹⁸ Zij analyseerden de morele denkwijze van klassieke filosofen (Lipsius, Vulcanius, Scaliger, Camerarius) en trachtten op religieus gebied God nabij te komen via een passende levenshouding en zelfkritiek, in plaats van middels sacramenten of tussenkomst van kerkelijke gezagsdragers. Zij trachtten hun inzichten zo breed mogelijk te verspreiden, via docentschap en publicaties (Lipsius, Scaliger, Vulcanius, Camerarius) en het drukken en uitgeven van taalkundige, geneeskundige, botanische en cartografische boeken (Christoffel Plantijn).¹⁹ Ondanks hun kritiek op het katholicisme streefden zij verzoening na tussen de geloofsrichtingen en traden zij soms als bemiddelaar op (Camerarius). Er werd groot belang gehecht aan de humanistische *amicitia*: vriendschap, waarbij correspondentie als medium fungeerde om zich weliswaar schriftelijk, maar toch ongedwongen te kunnen uiten (met name Lipsius en Camerarius). De ongebonden en zoekende levenshouding leidde lang niet altijd tot eensluidende ideeën en impliceerde ook koerswijzigingen binnen de individuele levens. Zo keerde Lipsius terug naar het katholieke Leuven, raakte Scaliger door zijn scherpe pen steeds meer vrienden kwijt en verwijderde Vulcanius zich zo ver van het Christendom dat hij een indifferentiëst werd genoemd.²⁰

Carolus Clusius

Carolus Clusius (1526-1609) was voor Marie een wandelend vademecum. Hij bestudeerde en vertaalde niet alleen de klassieken, maar verrichtte ook baanbrekend werk door veldonderzoek te doen. Als medicus hield hij zich in beginsel bezig met geneeskrachtige kruiden, maar gaandeweg kreeg hij belangstelling voor de beschrijving en catalogisering van alle soorten planten, waaronder tuinplanten. De uit het Ottomaanse Rijk afkomstige tulp was daarvan de spraakmakendste. Zijn leven lang bleef Clusius door deze bloem gebiologeerd, waardoor hij als ‘vader van de tulp’ de geschiedenis in zou gaan.

De vroegst bewaarde brief van Marie aan Clusius dateert van 23 februari 1571, uit Antwerpen verzonden naar Mechelen. Clusius woonde in huis bij hun gemeenschappelijke vriend Jean de Brancion, edelman aan het hof van de koning en eigenaar van een unieke tuin. Marie was toen twintig of eenentwintig en nog niet getrouwd. Haar schrijven heeft dan al de intieme toon die hun verdere briefwisseling zal kenmerken. Zij schroomt niet om de vijftwintig jaar oudere Clusius, die nota bene een vooraanstaand medicus was, tips voor Brancions gezondheid te geven: wijn van ‘gansevoet’ (*Chenopodium*) moet hij bereiden. Bij de brief heeft zij wortelstokken van citrusplanten, muskusrozen en granaatappel verpakt. In dit schrijven manifesteren de eerste tekenen van de Opstand zich al in haar directe omgeving: Marie treurt om een verwoeste tuin ten gevolge van de godsdienstige roerselen, mogelijk haar tuin in Mechelen (Malines) of Megen (Meghem), maar troost zich met de gedachte dat Clusius beloofd heeft haar te helpen met de restauratie. Niemand kon toen al weten dat zowel zij als Clusius zou moeten vluchten en dat ooit in Leiden hun tuinen aan elkaar zouden grenzen.

17 J.L. van der Gouw: *Marie de Brimeu. Een Nederlandse prinses uit de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog*, overdruk uit *De Nederlandsche Leeuw* ('s-Gravenhage: Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 1947) p. 55. In het huis (met bijzondere tuin) van Daniel van der Meulen kwamen humanisten bijeen, hier waren ook Marie de Brimeu en Scaliger te gast. Zie: Annie J. Verspille, ‘Hester de Lafaille’ *Leids jaarboekje*, (Leiden: Historische vereniging Oud Leiden, 1975) p. 85.

18 Zie voor biografieën en werken van deze geleerden resp. A.J. van der Aa *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarlem: Van Brederode, 1865) Vol. 11 p. 507-511, 1874 Vol. 17 p. 162-165, 1876 Vol. 19 p. 485-488 en Editors of the Encyclopaedia Britannica *Joachim Camerarius* op www.britannica.com/biography/Joachim-Camerarius.

19 Zie voor de Leidse filologen: Harm-Jan van Dam ‘Humanist Centres – Leiden en Philology’ in Philip Ford, Jan Bloemendal en Charles Fantazzi *Brill’s Encyclopedia of the Neo-Latin World. Micropedia*. Vol. 3 (Leiden/Boston: Brill, 2014) p. 988-990 en voor de drukkerij van Plantijn als intellectueel/humanistisch centrum: Paul White ‘Humanist Printers’ *Ibidem Macropedia* p.181-183.

20 Hélène Cazes *Bonaventura Vulcanius. Works and Networks, Bruges 1538 - Leiden 1614* (Leiden: Brill, 2010) p. 282.

Pas twintig jaar later, Marie de Brimeu leeft dan als de prinses van Chimay gescheiden van haar man in Leiden, wordt de correspondentie hervat. Clusius is dan al in de zestig, een bijna tandeloze bejaarde, en woont in de voor protestanten veilige stad Frankfurt.²¹ Het verzenden van de brieven, dikwijls vergezeld van pakjes met bollen, zaden of andere geschenken, is riskant. Zendingen worden misbruikt voor diplomatieke boodschappen, soms onderschept of gestolen.²² Johan van Hoghelande, een van Marie's tuinvrienden, helpt haar aan betrouwbare boodschappers.²³ Samen oefenen zij beurtelings druk uit op Clusius om naar Leiden te komen en de universiteit te verrijken met een hortus medicus.

Marie hoopte dat Clusius' komst hun gezamenlijke vriend, de Leidse hoogleraar Justus Lipsius, kon bewegen terug te komen, wiens tuin tot dan toe werd gebruikt bij de colleges.²⁴ Deze tuin werd de 'Groene Academie' genoemd, verwijzend naar de beroemde Akademia in het oude Athene waar de filosoof Plato in de openlucht les gaf. In navolging van Plato gebruikten de Leidse hoogleraren deze groene leerschool niet alleen om plantkunde te doceren, maar vooral om wijsgerige debatten te houden over leven en sterven, waarbij de natuur als metafoor werd aangewezen.²⁵ Was de middeleeuwse hortus conclusus nog een plek die de natuur buitensloot en alleen gewijde planten toeliet, in deze academietauin werd de natuur juist binnengehaald als leermeester.

Marie schrijft aan Lipsius dat 'de Heren van de stad' (les Seigneurs de la Ville) de Groene Academie nu voor verwildering willen behoeden door de tuin onder haar supervisie te plaatsen.²⁶ Het is opmerkelijk dat zij deze verantwoordelijke positie kreeg aangeboden, omdat vrouwen niet toegelaten werden tot de collegebanken, laat staan dat zij mochten doceren. Waarschijnlijk beheerste zij niet eens het Latijn.²⁷ Marie schrijft dat zij over het eervolle aanbod nadenkt, maar zij heeft liever dat Clusius gehoor geeft aan het idee van de curatoren van de universiteit om in Leiden een geheel nieuwe hortus aan te leggen, achter het academiegebouw. Als de botanicus eindelijk heeft besloten het aanbod te aanvaarden, wordt haar geduld op de proef gesteld omdat hij eerst moet genezen van een heupblessure.²⁸ Uit vrees dat hij van gedachten zal veranderen, biedt ze hem een cadeau aan: een deel van haar privétuin in Leiden, gelegen naast de toekomstige hortus tussen het Rapenburg en de toenmalige Achtergracht. Zo konden zij voortaan als burens hun ervaringen en plantmateriaal uitwisselen. Clusius nam het aanbod dankbaar aan, en in deze tuin zou een deel van de vracht nieuwe gewassen tot bloei komen, waaronder veel tulpen, die hij dankzij zijn internationale contacten verwierf.²⁹ Volgens de overlevering is de bakermat van de bloeiende bollencultuur achter de Hollandse Noordzeeduinen gevormd door nakomelingen van de bollen die uit deze 'blomhof' en die van Marie de Brimeu werden gestolen.³⁰

21 Clusius was zijn beschermheer de landgraaf van Hessen gevolgd.

22 Eenmaal wordt een zending gered door een onbekende dame die het over tijd rakende plantmateriaal in haar eigen tuin plant. 13 nov. 1592. Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius, BRI_M006 Vulc. 101 UBL.

23 Via zijn in Duitsland wonende broer de alchemist Theobald van Hoghelande. Johan van Hoghelande kweekte al voor Clusius' komst tulpen aan de Leidse Achtergracht.

24 Chris de Maegd in: Peter Fuhring: *De wereld is een tuin, Hans Vredeman de Vries* (Gent-Amsterdam: Ludion, 2002) p. 72.

25 Erik de Jong *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Uitgeverij Thoth 1993) p. 211.

26 'Monsr. Houete [Jan van Hout] m'a parle de vostre jardin, disant que Messieurs de la ville me le donneroient volontiers de sorte que je suis quasi intentione de la demander et accepter et singulierement pour vostre souvenance.' Marie de Brimeu aan Justus Lipsius, 8 aug. 1591, Jaar 12, LIP 4 UBL (inv. datum 5 sept. 1984).

27 Haar brieven zijn in het Frans geschreven.

28 In Wenen had hij al zijn linker voet ontwricht, in Frankfurt zorgde een heupluxatie voor een ontwricht rechter dijbeen, welke hem voor goed kreupel zou maken. Dr. F.W.T. Hunger, 'Geschiedenis der geneeskunde. Charles de l'Ecluse (Carolus Clusius) 1526-1609' in *Nederlands tijdschrift voor Geneeskunde* 70(1926) (Haarlem: Erven F.Bohn, 1926) p.1862-1863.

29 Erik de Jong *Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Uitgeverij Thoth 1993) p. 207. Zie ook: Mike Dash, *Tulpengekete. Hebzucht, leed en toewijding – de bloem die mensen tot waanzin bracht* (Utrecht-Amsterdam: Spectrum 2000,) p. 64.

30 Voor diefstal uit de tuin van Clusius zie brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 18 aug. 1596, BRI_M014 Vulc. 101 UBL. Zie ook: P. Burman (ed.), *Syloges epistolarum a viris illustribus scriptarum V* (Leiden: Samuel Luchtmans, 1724-1726) p. 329. Zie ook: Johan Theunisz. *Carolus Clusius Het Merkwaaardige leven van een pionier der wetenschap* (Amsterdam: P.N. van Kampen & Zoon, 1939) p. 120. In populair-educatieve en toeristische organen wordt graag verteld dat de Nederlandse bollenkwekerij teruggaat op deze gestolen exemplaren. Zie bijvoorbeeld: <http://www.tulpen.nl/kinderen/geschiedenis> en: www.maxvandaag.nl/sessies/themas/terug-naar-toen/de-tulpen-voor-altijd-een-van-onze-nationale-symbolen/ mogelijk teruggaand op kroniekschrijver Nicolaas (van) Wassenaar die schreef dat met het zaad de zeventien Provinciën wél werden voorzien. *Historisch Verhael alder ghedenckweerdichste gheschiedenissen die hier en daer in Europe...* Vol. IX sectie april-oktober 1625 (Amsterdam: J.E. Cloppenburg, 1622-1630).

Tuinieren als panacee tegen de oorlog

Marie de Brimeu was geen collectioneur die planten verzamelde alsof het schilderijen of sieraden waren. Uit haar brieven spreekt hoezeer het tuinieren zelf haar plezier verschaft. Wanneer ze ziek is geweest of last heeft van haar benen, is ze duidelijk slecht gehumeurd omdat ze belet wordt in de bezigheid die, zoals zij schrijft, haar leven kleurt en haar melancholie verdrijft.³¹ De prinses schrijft nooit over een tuinman, hoewel ze er misschien wel een had.³² Zij schrijft altijd in de ik-vorm en ondergaat ook de dagelijks ergernissen die de passie met zich meebrengt: ‘... *toutes les belles semences que maves envoie et que javois sogneusement seme en des bacs en un jardin a part ont par un singulier malheur este esparpilles ca et la et pleinement perdus par un chien que y estoit entre...*’³³

Naarmate ze ouder wordt en de Opstand langer duurt, biedt de tuin een oord van bezinning en het kweken van bloemen een oefening in beschaving. Het tot bloei brengen van planten is voor haar een manier om zich er mentaal niet onder te laten krijgen. ‘... *aiant grace a dieu apparence aucune que la guerre nous en doive chasser ny mesmes interrompre le loisir que ces exercices de jardinage requierent.*’³⁴ schrijft ze, en ergens anders noemt zij de kou en de regen die haar planten doen verkommeren haar werkelijke vijanden.

Het genoeg in tuinieren van Marie de Brimeu en de Vlaamse kring rond Clusius, en de nieuwsgierigheid en levensvreugde waarmee dit alles gepaard ging, kenmerkt de moderne geest van de Renaissance. De manier waarop de groep gelijkgestemden zich in Leiden op het bloemkweken stortte vertoont een verre afspiegeling van het tuinieren als levenskunst van de Griekse filosoof Epicurus, die zijn school in het oude Athene ‘tuin’ (*kèpos*) noemde. Terugkerende thema’s uit het epicurisme, zoals standvastigheid, hechte vriendschapsbanden en het stellen van ervaringen boven valse leerstellingen, droegen de Leidse humanisten hoog in het vaandel. De onverstoorbare manier waarop Marie de Brimeu zich in haar exil aan het kweken wijdde en tegelijkertijd haar onafhankelijkheid uitdroeg, vertoont ook trekken van de stoïcijnse denkers.³⁵ Zij vonden dat kweken en tuinieren een voedingsbodem vormden voor het ontwikkelen van zelfstandige gedachten. Bijzondere exemplaren zagen zij nog wel als een proeve van Gods schepping, maar deze waren bevrijd van de knellende rooms-katholieke symboliek, waarin een rode roos niet los kon worden gezien van het lijden van Christus en de blanke lelie de maagdelijkheid van Maria vertegenwoordigde. Zij volgden het oordeel van Luther dat de schepping beter en juister werd gezien door pragmatisch natuuronderzoek dan ‘toen het Pausdom het omklemde’.³⁶ Ook is bij de Leidse tuinvrienden de invloed van de humanist Melanchthon te bespeuren, die de levende natuur als een goddelijke openbaring beschouwde en vond dat men dicht bij Hem kon komen door simpelweg de bloemen in het veld te bestuderen. Als Lutheraan geloofde hij in een persoonlijke god die geen rangordes kende, net zomin als heiligen die dicht bij zijn troon stonden of priesters die voorspraak konden doen.^{37 38}

Een nieuwe plantenorde

Dat de tuinkunst in de Renaissance werd ontvlochten van de Chistelijke mystiek was bij uitstek voor humanisten belangrijk om uit te dragen, liefst in de groene buitenruimte direct bij hun

31 ‘Le plaisir que jais aujourd’huy en ce monde et qui plus me fait passer mon tamps et les occasions de mon melancholies [...] a scavoir le plaisir que jay de jardiner le quel certes je vous confesse estre grand mais de zele et non encores de science...’. Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 18 sept. 1591, BRI_M002 Vulc. 101 UBL.

32 Het haardstederegister van Delft (ca. 1600) vermeldt een man die zich uitgeeft voor de ‘gardenier van de prinsesse van Chemeye [Chimay]’; zij woonde toen al in Luik. Gemeentearchief Delft, Stadsarchief afd. I, no. 589.

33 Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 7 september 1592, BRI_M004 Vulc. 101 UBL.

34 Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 24 jan. 1592, BRI_M003 Vulc. 101 UBL.

35 Hoe het tuinieren een stoïcijnse verdieping kan ondergaan beschrijft Justus Lipsius In: *De constantia in publicis malis. Over standvastigheid bij algemene rampspoed*. Vertaald uit het Latijn, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.H. Schrijvers (Baarn: Peter Schrijvers, 1983. Oorspronkelijke uitgave 1584) p. 88-92.

36 Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik *Het leven en bedrijf van Dr. M. Luther*, Volume 2. (Amsterdam: Portielje 1839) p. 160.

37 Zie voor de persoonlijke relatie tot God bij Melanchthon: Abraham van den Corput *Het leven, ende dood, van den seer beroemden D. Philips Melanchthon ... 2^e dr.* (Amsterdam: Hermanus de Wit, 1764) p. 661 en Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik *Het leeven en karakter van Philippus Melanchthon* (Amsterdam: Portielje, 1842) p. 67.

38 Het protestantse geloof kende minder rangorden: kerkbesturen zouden onder invloed van het Calvinisme gevormd gaan worden uit gewone burgers.

huis.³⁹ Hiërarchische composities, van Madonnaplanten bijvoorbeeld, waarbij de blanke lelie, die de Maagd vertegenwoordigde, in het midden moest staan en het viooltje, dat de nederigheid symboliseerde, aan de rand, deden niet langer opgeld.⁴⁰ Daarbij kwam dat nieuwe gewassen die reizende botanici en amateurs meebrachten uit niet-Christelijke delen van de wereld - zoals de tulp - nog niet waren verankerd in de West-Europese bloemensymboliek.⁴¹ Die 'ongebondenheid' droeg bij aan hun populariteit onder humanisten. Humanistische collectioneers wilden weliswaar schitteren met deze nieuwe aanwinsten, maar moesten tegelijkertijd - getrouw aan hun moraal - pronkzucht en ijdelheid beteugelen, want een tuin mocht geen statussymbool worden en diende vooral als oord om zich te wijden aan vreedzame gedachten.⁴²

Dit is een van de redenen waarom de correspondentie van Marie de Brimeu zo intrigeert: de manier waarop zij als protestantse de tuinkunst beoefende illustreert een nieuwe perceptie van het plantenrijk. De komst van de tulp, die als nieuwkomer nog niet was gesacraliseerd, versterkte dit proces.⁴³ Tulpen misten, behalve een religieuze status, ook het nut van medicament. Clusius had bovendien proefondervindelijk vastgesteld dat zij nauwelijks geschikt waren als eetwaar.⁴⁴ Zoals in Erasmus' *Lof der Zotheid* de mens eindelijk gewoon mens mocht zijn, zo mocht bij de vrienden een bloem voor het eerst louter bloem zijn: een product van de vernuftige natuur zelf.⁴⁵

Dit was heel andere perceptie, dan die van bijvoorbeeld Clusius' collega, de Zwitserse botanicus Johannes Bauhin, die in 1591 nog een plantenlijst uitbracht waarin alleen al veertig planten vermeld stonden die aan de Heilige Maagd waren gerelateerd.⁴⁶ Deze zogenoemde Madonnaplanten behoorden tot een hogere orde dan de natuur zelf, en aan elke van deze planten was een bijzonder verhaal verbonden.⁴⁷ Ook andere heiligen hadden een plaats in de flora zoals Johannes de Doper (Johanneskruid) en de heilige Petrus (sleutelbloem).⁴⁸ Maar de bijbelse humanisten, die zelf lazen dat de Schrift aan de maagd Maria slechts enkele regels wijdt, kenden haar een marginale rol toe. Andere bijbelfiguren werden gewaardeerd om hun werken, niet zozeer om hun status van heilige.

Botanici als Clusius waren bezig geheel nieuwe verbanden in het plantenrijk te ontdekken, en bijgevolg verlangden ook ethisch en esthetisch de bloemen een nieuwe orde.⁴⁹ De idee dat bloemen waren gekoppeld aan bepaalde deugden, teruggaand op het allegorisch herbarium in het boek *Liber Floridus* van de kanunnik Lambertus van Sint-Omaars, vinden we bij Clusius niet terug.⁵⁰ Aangezien in de geest van de opstand bestaande hiërarchieën in twijfel werden getrokken en het bijbels humanisme naar nieuwe harmonie streefde, was het bijgevolg

39 Erasmus beschrijft bijvoorbeeld een bijbels-humanistische tuin als decor van zijn geestesleven. Zie: Lucy L.E. Schlüter *Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amsterdam: University Press, 1995).

40 Zie voor meer over Madonnaplanten: Anne Mieke Backer *Er stond een vrouw in de tuin*. (Rotterdam: De Hef publishers, 2016) p. 64, 65.

41 Zie voor de tulp bij de Kloppen of Kwezels: noot 43.

42 Lipsius beweert in zijn *De Constantia* dat de plantencollectieus zijn ijdelheid moet afleggen. De epicurische manier van tuinieren kan een stoïcijnse verdieping ondergaan, waarbij de tuin dient als oord van afzondering waar men zich kan wijden aan vruchtbare en vreedzame gedachten. (Zie noot 35).

43 In de zeventiende en achttiende eeuw zou de tulp pas een bescheiden rol gaan spelen in de katholieke beeldcultuur, onder meer in de bidprentjes van de 'Kloppen' (in Brabant Kwezels genoemd): groepen religieuze maagden die het katholieke geloof praktiseerden na het sluiten van de kloosters. Maar in zowel hun liedkunst als in de wijze waarop zij kransen maken blijft de oude bloemensymboliek en hiërarchie gehandhaafd: de tulp komt daar (soms) alleen bij. Zie: Charles van Leeuwen 'Heiligen als model van leven' in *Memoria cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden onder redactie van Willem Frijhoff en Henk Hoeks* (Nijmegen: SUN, 2001) p. 281.

44 Florike Egmond, *The World of Carolus Clusius: Natural History in the Making, 1550-1610* (London: Pickering & Chatto, 2010) p 210, 219.

45 Dit verband tussen natuur en kunst vindt men bij Erasmus, bij Lipsius en Clusius. Zie Erik de Jong, *Natuur en Kunst. Nederlandse landschapsarchitectuur 1650-1740* (Amsterdam: Toth, 1993) p. 215.

46 Johannes Bauhin *De plantis A divis Sanctisive Nomen Habentibus* (Waldkirch: Basileae apud Conrad, 1591).

47 Zie voor een chronologische lijst artikelen over Madonnaplanten bijeengebracht door de Universiteit van Dayton:

<https://udayton.edu/imri/marv/archive.php?tags=Stokes%20Mary%20Gardens>

48 Zie 'De maagd en haar bloemen' in: Anne Mieke Backer *Er stond een vrouw in de tuin* (Rotterdam: De Hef publishers, 2016) p. 64-66.

49 De plantentaxonomie was nog een lappendeken van verschillende theorieën. Zie: 'In and out of order' in Florike Egmond *Eye for Detail. Imagers of Plants and Animals in Art and Science 1500-1630* (London: Reaktions Books, 2017) p. 68-85.

50 Deze plantenlijst, die grotendeels op volksgeloof beruiste, was deels overgenomen uit oudere werken, maar werd in later eeuwen nog vaak geciteerd en gebruikt in emblemata. Zie *Liber Floridus* op www.lib.gent.be.

ook niet meer vanzelfsprekend dat in de tuin de lelie in het midden stond en het nederige viooltje aan de buitenrand.⁵¹ Dit noopte tot een andere schikking van bloemen en planten.

Zo bevroeg Marie de Brimeu Carolus Clusius over de juiste 'ordre des plantes'.⁵² Dat Clusius als botanicus ook over het esthetische aspect van de plantkunde ideeën had wordt nogal eens over het hoofd gezien. In zijn botanische beschrijvingen komen de woorden mooi (*pulcher*), sierlijk (*elegans*) en bekoorlijkheid (*venustas*) echter meer dan eens voor.⁵³ Het was voor hem als docent belangrijk in de Leidse Hortus elke plant educatief zo goed mogelijk te tonen, maar ook om de studenten de schoonheid van de collectie laten ondergaan. De nieuwe 'ordre', moest daarom rekening houden met de grondsoort, de volgorde in bloeitijd maar ook de bloeihoogte, het formaat en de kleur. Dit alles vereiste, naast een kunstzinnig oog, de nodige plantenkennis en nieuwe tuinplattegronden.

Helaas is de tuintekening die Clusius de prinses stuurde, om als streefdoel te gebruiken bij haar Leidse aanleg, verloren gegaan.⁵⁴ Maar in elk geval blijkt duidelijk dat klassieke Renaissance tuinplattegronden, zoals die onder andere bekend werden uit het voorbeeldboek *Hortorum viridariumque elegantes en multiplices formae* van de kunstenaar Hans Vredeman de Vries, ongeschikt waren voor de groeiende bloemencollecties. De smalle bedden van De Vries, die een klassiek patroon (*Dorica, Ionica, Corinthia*) volgden, boden slechts ruimte aan een enkele bloeiende plant of sierboom tussen de bodembedekkers. Bij de aanleg van de Leidse Hortus Botanicus leunde men kennelijk nog sterk op dit soort tuinplattegronden, want Johan van Hoghelande waarschuwt Clusius in zijn brief van 2 juni 1593 dat hij heeft gezien dat de bedden veel te smal worden aangelegd. Pieter Pauw (Pavius), professor in anatomie en botanie die belast was met de aanleg, had in Clusius' ontwerp de maat veranderd van sommige areole die kwadranten vormden, door ze slechts 5 tot 6 voet lang te maken en 2 voet breed.⁵⁵

Waarschijnlijk kon Pieter Pauw zich in Leiden moeilijk voorstellen wat een planten- en kleurenrijkdom Clusius' botanische collectie zou vertonen. Kennelijk kon Marie de Brimeu dat wel, want zij experimenteert met nieuwe vormen van plantbedden. Dit blijkt uit een brief die zij het jaar daarvoor aan Clusius schreef en waarin ze betreurt dat ze haar tuin rond had gemaakt.⁵⁶ Haar tuinen, zelfs die in Leiden, waar ze langere tijd woonde, waren vermoedelijk geen twee jaren hetzelfde. Het waren composities waaraan voortdurend veranderd werd: muziekstukken die maar één seizoen ten gehore werden gebracht. Daarin speelden tulpen en kievitsbloemen de eerste viool, maar ook verschillende soorten narcissen, hyacinten, anemonen, keizerskroon, (witte) pioenrozen, verschillende soorten rozen waaronder muskusrozen, diverse (dubbele) ranonkels, verschillende soorten lelies, waaronder de hondstand, en (dubbele) riddersporen.

Minder zeldzame planten die al langer in de noordelijke streken werden gekweekt vulden haar collectie waarschijnlijk aan, zoals irissen, sleutelbloemen, lelietjes-der-dalen, viooltjes, akeleien, anjers, vergeet-mij-nietjes, klaverbloemen, maagdenpalm en madeliefjes. Miniatuurboompjes met granaatappels en citrusvruchten stonden rondom de perken in potten die 's winters naar binnen werden gehaald.

51 Zie als voorbeeld van de harmonie van de bijbels humanisten Melanchthon die niet alleen op religieus gebied teksten van de Bijbel en van de klassieke filosofen probeerde met elkaar in harmonie te brengen, maar ook op politiek niveau, in: O. Kirm 'Philip Melanchthon' in Philip Schaff *New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge* Vol. VII Liutprand – Moralities (New York: Funk and Wagnall 1908-1912) p. 283, 285. Zie ook Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik *Het leven en karakter van Philippus Melanchthon* (Amsterdam: Portielje 1842) p. 46-60.

52 '... mon jardin sy nouveau quil est, sy avoir ie quasy envie de le faire peindre et le vous envoyer pour recevoir meilleure instruction de lordre que ie devroy tenir pour son embellissement ...' '...ie sera bien ayse davoit vostre avis et mesme de lordre que ie pourrais tenir...' Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius, 24 jan. 1592 BRI_M003 Vulc. 101 UBL.

53 Florence Hopper 'Clusius' World, the Meeting of Science and Art' in: Leslie Tjon Sie Fat and Erik de Jong ed. *The Authentic Garden, a Symposium on Gardens* (Leiden: Clusius Foundation, 1991) p. 15.

54 '... sy avec le tamps ie pouvais faire rasssembler au dessein de la belle tapisserie que maves depuis envoie...' Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 24 jan. 1592 BRI_M003 Vulc. 101 UBL.

55 Johan van Hoghelande aan Carolus Clusius brief van 2 juni 1593 Vulc. 101 UBL.

56 Zie noot 4.

De Hollandse bloementuin en de Vlaamse tapijtkunst

Nooit bekommerde Marie de Brimeu zich om bomenlanen, kunstig gesnoeide hagen of fonteinen met beelden. Deze facetten van tuinkunst, die de entourage van kastelen vormden, lagen niet binnen haar bereik, aangezien haar grondbezit een fractie vormde van wat ooit door haar rivalen was geconfisqueerd. Een prestigieuze aanleg ter meerdere glorie van de familie van haar echtgenoot was niet aan de orde. Marie kon en moest zich beperken tot kleine bloementuinen: 'blomhoven', zoals ze in haar tijd werden genoemd. In de Republiek legde zij in elk geval twee van dergelijke tuinen aan: in Den Haag bij haar buitenhuis De Loo en in Leiden een stadstuin aan het Rapenburg.⁵⁷ Vooral deze laatste moet een echte *blomhof* zijn geweest. Spijtig genoeg heeft de prinses haar tuinen nooit laten vereeuwigen.⁵⁸ En haar scheppingen waren zo kwetsbaar als de bloemen zelf; ze werden vernield, platgebrand of leeggestolen, en altijd was er die spanning of het gesmokkelde pakketje met nieuw plantmateriaal op tijd door de vijandelijke linies zou komen. In haar brieven is tussen de regels door wel te lezen waaraan haar ideale *blomhof* moest voldoen. Twee dingen springen daarbij in het oog: een tuin moest vooral zeldzame planten tonen en in schoonheid kunnen wedijveren met een 'tapijserie'. Zij wilde dus pogen middels de natuur de kunst te evenaren. '*Les richesses de vos tapisseries vraiment de tant de tant outré passantes celles qui sont d'or et de soije.*' schrijft zij aan Clusius.⁵⁹ Zij streeft ernaar haar tuin uiteindelijk te laten lijken op de tekening van de mooie tapijserie die hij haar heeft gestuurd: *Je ne vous scaurois dire l'obligation en laquelle ie vous demeure redevable par le beau present des bulbes et semences rares que maves y a par deux diverses fois evoie et promettes encor de continuer tous les ans pour peupler et embellir de plus en plus mon jardin nouvellement en prins et lequel sy avec le tapis ie pouvais faire ressembler au dessein de la belle tapisserie que maves depuis envoie de surcrois ie lestimerois et aymerois au lieu et au per des belles tapisseries que jay perdu pendant ces troubles.*⁶⁰

Marie de Brimeu maakte waarschijnlijk een vergelijking met de 'millefleurs'-tapijten, (les 'millefleurs' tapisseries) waarvan in het eerste kwart van de zestiende eeuw in de Nederlanden, maar vooral in Vlaanderen en Brabant, een bloeiende proto-industrie bestond.⁶¹ In grote kastelen werden deze tapijten tegen een raamloze wand gehangen waar ze, vergelijkbaar met de Romeinse tuinfresco's, voor een buitenruimtelijke illusie zorgden. Ridders, vrouwen, vogels en fabeldieren tekenden zich op laatmiddeleeuwse wijze zonder diepteperspectief af tegen een achtergrond die was bezaaid met bloemen. Deze bloemen, waaronder hyacinten, anjers, madeliefjes, lelietjes-der-dalen en aardbeiplantjes, stonden duidelijk apart van elkaar, zelfs de groene blaadjes raakten elkaar niet of nauwelijks, maar elke plant was in gelijke mate zichtbaar en samen vormden zij toch een kunstzinnig geheel. Zo ook moeten de bloemen in Marie's perken hebben gestaan, zonder verschil in status, vergelijkbaar met de zienswijze van de bijbels humanisten die het bestaan van rangorden bekritiseerden, aangezien in de ogen van hun schepper ieder gelijk was.

Duidelijk is dat er tussen de textielkunst en de nieuwe tuinkunst een creatieve kruisbestuiving bestond. Dat blijkt ook uit Clusius' taalgebruik en dat van hun gemeenschappelijke tuinvriend Jan Van Hoghelande. Zo vergelijkt Clusius in zijn *Rariorum Plantarum Historia* de glans van de kroonbladeren met zilverkleurige zijde of zijden weefsels met twee kleuren draden, bijvoorbeeld goud en rood, volgens de zogenaamde 'changeant'-techniek, waardoor de kleur verandert met de lichtval.⁶² Jan van Hoghelande spreekt over '*une*

57 Zie voor de ligging van deze tuinen de bijlage 4 op <http://dehefpublishers.nl/Fondsljst/Er-stond-een-vrouw-in-de-tuin-over-de-rol-van-vrouwen-in-het-nederlandse-landschap>.

58 Zij was wel van plan haar Leidse tuin te laten uitschilderen, maar Clusius' komst naar Leiden maakte dit overbodig, hij kon haar nu in situ van advies dienen.

59 Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 18 sept. 1591 BRI_M002 Vulc. 101 UBL.

60 Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 24 jan. 1592 BRI_M003 Vulc. 101 UBL.

61 De tapijserieën moeten niet worden verward met *tapis* en vertaald worden met 'tapijt' (*carpet*). *Carpetbedding*, de Duitse *Teppichgärtnerie*, zou pas in de negentiende eeuw zijn intrede doen, toen van eenjarige kasplanten mozaïeken konden worden gemaakt.

62 Carolus Clusius *Rariorum Plantarum Historia* (Antwerpen: Jan Moretus, 1601) Liber II Caput VII p. 142, Caput IX p. 146.

[tulipe] de drap d'or [...] fort belle',⁶³ een metafoer die later in het Nederlands vertaald als 'goude Laecken' zou worden gebruikt voor een bepaalde tulp.⁶⁴

De botanische afbeeldingen werden op hun beurt weer gebruikt als voorbeeld bij het borduren, waarmee de cirkel textielkunst-tuinkunst helemaal rond was.

De hoge dunk die de Leidse humanisten hadden van de menselijk kunst en kunde, alsook hun geloof dat de natuur van zichzelf al volmaakt was, zonder sacrale ordening of betekenis, wordt duidelijk verwoord door Jan Huygen van Linschoten, ontdekkingsreiziger en hoogleraar aan de Leidse Hogeschool: '... vooral ziende, dat ook de natuur in haar overvloedige schoot het menselijk handwerk zo nabootst en zelfs uit haar wordt voortgebracht, constateerde ik dat aan de volmaaktheid ervan weinig of niets ontbreekt.'⁶⁵

Een humanistische tuin in zijn meest ideale vorm was, zonder dat deze de illusie wekte te zijn aangelegd omwille van het persoonlijke weeldevertoon van de eigenaar, een hommage aan beide: de volmaakte natuur en de kunst.⁶⁶

Tuinvriendschappen en pluriform geloofsleven

De oorlog creëerde een lotsverbondenheid, en dat maakte de band tussen de tuinvrienden des te hechter. Behalve tuinvrienden had Marie de Brimeu ook tuinvriendinnen. Dit waren ontwikkelde, hoogstaande vrouwen. Uit haar brieven leren we een van de dochters van Willem van Oranje kennen, Maria van Nassau, Mayken genoemd.⁶⁷ Mayken kweekte ook bloemen, en Marie roept haar en Clusius op bloemen te leveren om het huwelijksbed van een gemeenschappelijke vriendin te versieren. Aan de overzijde van het Rapenburg woonden twee tuinierende jonkvrouwen Ter Lee met wie Marie vriendschap sloot. Het waren katholieke zusters afkomstig uit het cisterciënzerinnenklooster van Leeuwenhorst waarvan de bezittingen waren geconfisqueerd.

Marie was ook bevriend met de laatste abdis van het vrouwenklooster van Rijnsburg, Stephana van Rossem, die sinds haar klooster door de protestanten was ontmanteld een ambteloze edelvrouw was geworden.⁶⁸ De gewezen abdis had het bewind gevoerd over uitgestrekte, door nonnen in cultuur gebrachte kloostergronden, die de bakermat van de latere Boskoopse boomteelt vormden. Het is niet verwonderlijk dat zij bevriend raakte met Marie de Brimeu: beiden hadden zij kennis van de botanie en beiden hadden door de oorlog enorme stukken land verloren, de eerste ter persoonlijke titel, de laatste in nominaal beheer.

Wat vriendschap betreft maakte Marie de Brimeu dus geen onderscheid naar religie, sekse of stand. Qua afkomst en rijkdom stond zij hoger dan Clusius, maar daar is in de correspondentie niets van te merken. In haar brief van 22 januari 1597 schrijft zij zelfs dat het haar verheugt dat zij zich zijn dochter kan voelen, aangezien hij nooit is getrouwd en geen kinderen heeft.⁶⁹ Het is uitzonderlijk dat, in een tijd waarin bloedlijnen een belangrijke rol speelden, een prinses familiale gevoelens koestert voor een niet-adellijke persoon. Deze tuinvriendschappen pasten

63 Brief van Jan van Hoghelande aan Carolus Clusius 20 mei 1592, HOG_J008 Vulc. 101 UBL.

64 Emanuel Sweert(s) noemt een 'Tulipa geel met feyne roode strepen/genaempt goude Laecken' in de Nederlandse versie van zijn *Florilegium*. Zie: Pamela Smith and Paula Findlen *Merchants and Marvels. Commerce, Science and Art in Early Modern Europe* (Abingdon UK: Routledge, 2013) p. 341. Bezorgers van de heruitgave van Dodonaeus' *Cruydt-Boeck* maken een vergelijking met gouden en zilveren stoffen. Remberti Dodonaei *Cruydt-Boeck. Volgens de laetste verbeteringhe... etc.* (Antwerpen: Balthasar Moretus, 1644) p. 365.

65 '... vooral ziende, dat ook de natuur in haar overvloedige schoot het menselijk handwerk zo nabootst en zelfs uit haar wordt voortgebracht, constateerde ik dat aan de volmaaktheid ervan weinig of niets ontbreekt.' Jan Huygen van Linschoten *Itinerario, voyage ofte schipvaart naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592*. Eerste stuk. H. Kern ed. (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1955) p. LXXXVII.

66 Zie voor de humanistische afkeur van pronkzucht en weeldevertoon: Desiderius Erasmus 'De opvoeding van de Christenvorst' in *Desiderius Erasmus 3 Opvoeding*. Vertaald door Jeanine de Landtsheer en Bé Breij (Amsterdam: Atheneum-Polak & Van Gennep, 2006) p. 151-152.

67 Charles de Croÿ had voor hij met Marie de Brimeu trouwde naar de hand van Maria van Nassau gedongen, maar zij wilde geen katholieke echtgenoot. Zie K.W. Swart *Willem van Oranje en de Nederlandse opstand* ingeleid door Alastair Duke en Jonathan I. Israel, bezorgd door R.P. Fagel, M.E.H.N. Mout en H.F.K. van Nierop (Den Haag SDU Uitgeverij, 1994) p. 142-144 en p. 242.

68 In 1574 waren de nonnen gevlucht. Enige tijd later vestigde Stephana van Rossem zich als vrije vrouw in Leiden in de Hoogstraat, vlak bij Marie de Brimeu. Maria Hüffer *Bronnen voor de geschiedenis der abdij van Rijnsburg* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1951) p. 259. Zij woonde ook in de Bree(d)straat (Alg. Rijksarchief Den Haag RB.7 n.1259). Er is een akte van 6 nov. 1600 tussen Marie en de Rijnsburgse abdis rond toekenning van prebenden voor twee van haar kinderen. Nationaal Archief, Ridderschap van Holland inv. no 1738.

69 Brief van Marie de Brimeu aan Carolus Clusius 22 jan. 1597 BRI_M017 Vulc. 101 UBL.

in de sfeer van bevlogen initiatieven die in Leiden heerste in de tijd dat Marie er haar toevlucht zocht.

Maar de humanistische idealen verzandden, en op veel plaatsen ontaardde het protestantisme in onderlinge haarkloverij en kreeg het minder tolerante Calvinisme de overhand. Het fijnmazige netwerk van hoopvol gestemden begon gaten te vertonen. Sommige wetenschappers kozen, als spijtoptant of om opportune redenen, weer katholieke beschermheren in het buitenland. Daar bestonden nog rijke mecenasen die beter betaalden dan de zuinige Leidse Hogeschool die – de eerlijkheid gebiedt het te zeggen – in feite economisch gegrondvest was op gestolen goederen van katholieke kloosters en geen nieuwe gelden genereerde.⁷⁰

De Opstand werd een ingewikkelde oorlog die langer duurde dan een mensenleven, zeker in die tijd. Kwaaltjes beginnen in Marie's correspondentie een plaats in te nemen. Bij de langdurige processen tegen haar echtgenoot, die altijd maar door bleven gaan, wordt het woord 'verzoening' steeds vaker als enige oplossing genoemd. Vergeving was een van de pijlers van het Christelijke geloof, en daartoe was zij bereid. Maar misschien speelde ook haar geldgebrek of hoop op een betere verdeling van haar aardse goederen een rol. In elk geval vertrok Marie in 1600 naar het neutrale Luik om Charles te ontmoeten. Clusius zag haar met pijn in het hart gaan: 'Hoe dat moet aflopen weet God alleen, want haar man is een slechte kerel,' schreef hij op 26 maart 1601 aan de bevriende arts Berhard Paludanus.⁷¹ De hereniging kwam ten slotte tot stand, al was het voornamelijk op papier, en Marie de Brimeu verhuisde naar de Zuidelijke Nederlanden. Ook in Luik ging zij onverstoort door met de aanleg van nog twee 'blomhoven'. Belaagd door plantendieven en geplaagd door opgezwollen benen bewoog zij zich de laatste jaren van haar leven tussen plantbed en ziekbed. 'Rien qu'en Dieu' bleef tot haar dood toe haar devies, vrij vertaald: 'Er gebeurt niets zonder Gods wil'. Het klinkt volgzzaam en onderworpen, met dat verschil dat zij zelf had bepaald dat het om een humane god ging, die zoals Luther zei 'alom vertegenwoordigd was, ook in de pit van een perzik', en bijgevolg, zo moet zij hebben gedacht, ook in een tulpenbol.⁷² Zo waren de bloementuinen van Marie de Brimeu vooral een moreel anker en een proeve van haar ongebroken levensovertuiging.

Tot slot

Door de brieven van Marie de Brimeu langs de lat van de tuinhistorie te leggen, is hier gepoogd inzicht te verkrijgen in de kiem van de wordingsgeschiedenis van een specifieke vorm van tuinkunst, zoals deze in de vroege zeventiende eeuw school begon te maken. Marie de Brimeu zou zich onderscheiden door de cultivering van kleine bloementuinen, zogenoemde 'blomhoven', die door talrijke protestanten worden gecultiveerd. Bewaard gebleven voorbeelden van dergelijke 'blomhoven' zijn bijvoorbeeld de gravures in Hortus Floridus van de doopsgezinde Chrispijn van der Passe de Jonge uit 1614, de gravure van Mattaus Merian de jongere van de tuin van de Lutherse Burgemeester Johann Schwind in Frankfurt uit 1641, het ontwerp voor een burgertuin door Joseph Furttenbach de oude in Ulm 1641 en de tuin van de protestantse Johann van Nassau in Idstein uit circa 1649.⁷³ Daarnaast is bij Marie de Brimeu te lezen hoe het tuinieren zelf als panacee fungeerde tegen de langdurige oorlog, met zijn politieke en godsdienstige tegenstellingen. Hierin is het morele gewicht te herkennen dat Lutheranen toekenden aan eenvoudig handwerk, evenals de betekenis van de tuin als toevluchtsoord en kweekplaats voor onafhankelijke gedachten.⁷⁴ Daarmee werpen haar brieven, zonder dat hierin

⁷⁰ Frappant is dat met renten uit het van de nonnen gestolen goed een groot deel van de Leidse Hogeschool en de hortus botanicus werd gefinancierd. Voor huisvesting confisqueerde de universiteit het Barbaraklooster en later het klooster van de Jacopinessen.

⁷¹ 26 Maart 1601 brief van Carolus Clusius aan Bernard Paladanus CLU_339 UBL Leiden.

⁷² Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik *Het leven en bedrijf van Dr. M. Luther*, Volume 2. (Amsterdam: Portielje, 1839) p. 161.

⁷³ Afgebeeld resp. in: Chrispijn (van) de Passe *Hortus Floridus in Quo rariorum & minus vulgarium ... etc.* (Arnhem: Ioannem Ianssonium, 1614); *Florilegium Renovatum et Auctum*, gravure door Mattaus Merian voor Theodore de Bry 1641, particuliere collectie; Joseph Furttenbach *Architectura private, Das ist: Gründliche Beschreibung, Neben conterfetischer Vorstellung, inn was Form und Manier, ein gar Irregular, Burgerliches Wohn-Hauß ...* (Augsburg: Joh. Schultes 1641) Folio. 7 Bll., p.78 en door Johann Jacob Walter in 1650, Victoria and Albert Museum, London UK.

⁷⁴ Justus Lipsius *De constantia in publicis malis. Over standvastigheid bij algemene rampspoed*. Vertaald uit het Latijn, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.H. Schrijvers (Baarn: Peter Schrijvers, 1983. Oorspronkelijke uitgave 1584) p. 88-92.

specifiek over godsdienstaangelegenheden wordt gedebatteerd, een licht op de filosofische betekenis die door de Leidse vrienden aan hun tuinkunst werd toegedicht.

Altijd leergierig, steeds opnieuw beginnend en niet zonder zelfkritiek vertoont Marie de Brimeu's tuincarrière nog duidelijk de tekenen van een zoektocht. In haar vraag aan Clusius over de juiste 'ordre' van de planten echoot het humanistische dispuut over de vrije wil door: mocht een mens zijn omgeving wel inrichten naar eigen oordeel of bestond er een goddelijke of natuurlijke orde? Wellicht paste zij mede daarom zo goed tussen de Leidse humanisten, die met het ontsluiten van filosofische werken, natuurwetenschappelijke vorsing en het zelf lezen van de Bijbel speurden naar nieuwe waarheden: een proces waarbij, net als bij het zoeken naar het perfecte concept van een tuin, oude ordes sneuvelden en nieuwe vragen en inzichten zich aandienen.

Anne Mieke Backer is auteur van *Er stond een vrouw in de tuin. Over de rol van vrouwen in het Nederlandse landschap* (Rotterdam de HEF publishers, 2016) www.dehefpublishers.nl.